

РОМСЬКА ГРОМАДА СЛОВАЧЧИНИ В КОНТЕКСТІ ПАНДЕМІЇ COVID-19

На початку виступу перш за все хотів би коротко представити сучасну ситуацію стосовно ромської національної меншини у Словаччині. Щоб її усвідомити, потрібно мати на увазі той факт, що до 1989 року, тобто до повалення комуністичного режиму в Чехословаччині, роми (в тодішній термінології ромів називали циганами) не були визнані окремою національною меншиною, а тільки соціальною групою. Офіційно вони були визначені як «громадяни циганського походження» (*občania cigánskeho pôvodu*). Їхня офіційна позиція змінилася з прийняттям рішення Уряду Словаччини № 153 від 9 квітня 1991 року, згідно з яким ромів було визнано окремою національною меншиною рівноцінною з іншими національними меншинами¹. З того часу роми стали окремою національною меншиною у Чехословаччині, а згодом у Словаччині.² Цей факт дуже суттєвий і до сьогоднішнього дня, бо підстандартна позиція у сприйманні ромів у минулому (вони були презентовані як недорозвинена спільнота, яка повинна «підвестися» або «підвищити свій культурний рівень» до стандартів пересічного населення) переноситься до загального бачення ромів і на сучасному етапі. Вони й надалі вважаються спільнотою, котра є «некультурна», «нецивілізована», «нерозвинена» або, з іншого боку, «лінива», «брудна (негігієнічна)», «дика» тощо.

За даними перепису населення 2011 року чисельність ромів Словаччини складає 105 738 чол.³ Водночас громадськість та науковці ці дані ставлять під сумнів, показуючи на той факт, що реальне число ромів Словаччини є набагато більшим. За даними останнього (вже третього) загальнодержавного дослідження (2019 рік), званого під загальною назвою «Атлас ромських громад Словаччини» (далі – Атлас) кількість ромів становить близько 400–450 тис. осіб [6; 7; 11; 12]⁴. Це представляє 7-8 % із загального числа громадян Словацької Республіки. З вище наведеного числа, приблизно 300 тис. осіб, живе в етнічно гомогенних поселеннях (тобто в так званих ромських таборах / селах / селищах / вулицях / мікрорайонах тощо) [12].

Початок пандемічної ситуації у Словаччині проходив у значно нестандартних умовах. 29 лютого 2020 року відбулися вибори до парламенту Словаччини (*Národná rada Slovenskej republiky*), результатом яких була повна

¹ Uznesenie vlády SR č. 153/1991 z 9. apríla 1991 – Zásady vládnej politiky Slovenskej republiky k Rómom.

² Більше про ситуацію ромів у контексті їхньої політичної активності див.: [8].

³ За даними перепису 2001 року кількість ромів склала 89 920 чол. Результати перепису 2021 року на даний момент недоступні, однак тут треба зазначити, що вони привнесуть унікальні дані і в контексті національних меншин. Вперше в історії перепису населення Словаччини громадяни мають можливість навести не одну, а дві національності. У випадку запитання про рідну мову, залишилася можливість вибрати тільки одну [16].

⁴ Атлас, на відміну від перепису населення, не реєструє кількість осіб, які зголошуються до конкретної національності (тобто не працює з декларованою національністю), водночас має справу з так званою кваліфікованою оцінкою представників органів самоврядування, які подали приблизну кількість осіб прописаних у їхніх адміністративних одиницях, яких вважають за ромів. Тобто, Атлас працює з так званою приписаною національністю (етнічністю). Детальніше про це див.: [6; 7; 11; 12].

зміна політичних сил у Словаччині. Політична партія СМЕР (*SMER – Sociálna demokracia*), яка керувала словацьким урядом із 2006 року⁵ прогнала вибори й до нового парламенту увійшло 6 політичних партій, з яких 4 опозиційні створили новий словацький уряд⁶. Одразу після виборів розпочалися переговори про створення нового уряду, які тривали майже місяць. Результатом було те, ще президентка Словаччини Зузана Чапутова 21 березня 2020 року призначила новий уряд на чолі з прем'єром Ігором Матовичом із політичного руху ОЛЯНО (*OLANO*) [17].

Новий уряд Словаччини розпочав працювати вже в часі першої хвилі пандемії. Вона з'явилася в березні 2020 року. Перший підтверджений випадок був офіційно зареєстрований 6 березня 2020 року [4]. Ця дата вважається офіційним початком пандемії у Словаччині. Подібно до інших держав, Словаччина в тому часі була значно дезорієнтована в тому сенсі, як підходити до цієї нової ситуації, що і в якому порядку робити тощо. Однак вже з самого початку було ясно, що першим кроком повинна бути, з одного боку, безпека громадян (гігієна, маски на обличчя, обмеження пересування громадян тощо), а з іншого, масове тестування громадян. Однак, можливості тестування на нові види хвороб були обмеженими, головним чином, через нестачу тестів. До того ж, уряд у березні 2020 року оголосив надзвичайну ситуацію в країні [4].

Із самого початку при загальних дискусіях, однією з великих тем була ситуація в ромських поселеннях. Вони вважалися одним із найбільших джерел розповсюдження нового вірусу та одним з найбільш ризикових факторів його впливу на загальну популяцію країни. Вказувалося з одного боку на їхній жахливий гігієнічний стандарт, велику кількість людей на одному місці, нестачу основної інфраструктури (в першу чергу водопроводу та каналізації), а з другого боку велику міграцію із-за кордону, насамперед із Великої Британії, яка в той час була одним із найбільших джерел нового вірусу⁷ [5].

Однозначно треба зауважити, що ромські поселення були у загальному дискурсі репрезентовані виключно в негативному контексті. В рамках цього контексту дійшло не тільки до вже згадуваної зміни уряду, але й до зміни Уповноваженого уряду Словацької республіки у справах ромських поселень (*Splnomocnenec vlády SR pre rómske komunity*). Замість Абела Раваса, який представляв партію угорської меншини Міст (*Most-Híd*) й котра після нових виборів навіть не увійшла до словацького парламенту, 31 березня 2020 року було призначено Андреу Бучкову [18], етнічну ромку й колишню співпрацівницю

⁵ Із короткою перервою впродовж 2010-2012 років, коли прем'єркою Словаччини була Івета Радічова.

⁶ До нового парламенту було обрано й трьох ромів – Петер Поллак (молодший), Ян Герак (наразі він не є членом парламенту) і Ярміла Ваньова. Всі – в рамках ОЛЯНО (*OLANO*) [8]. Пізніше до структур нового уряду ввійшла й ромка Зузана Куманова, яка з 21 жовтня 2020 року стала заступником міністра культури (*štátna tajomníčka*) Словаччини. Таким чином, вона вперше стала в історії Словаччини стала представницею ромів у державних структурах Словаччини з найвищим статусом [20].

⁷ У мас медіа, до прикладу, дослівно вказувалося: «Problémy sústredené v rómskych osadách na Slovensku môžu byť pri epidémii koronavírusu smrteľné. «Vysoká koncentrácia ľudí, nízka kvalita bývania, nedostatočný prístup k pitnej vode, chýbajúce základné prostriedky ochrany ako dezinfekčné prostriedky a rúška, ale aj chýbajúce práčky, výrazným spôsobom ovplyvňujú možnosti obyvateľov osád chrániť sa pred vírusom, «hovorí Magdaléna Rothová, riaditeľka Asociácie pre kultúru, vzdelávanie a komunikáciu, ktorá má priamo v teréne desiatky ľudí.

Hovorí pritom aj o jednom faktore, ktorý môže situáciu najchudobnejších ľudí na Slovensku ešte zhoršiť: «Vrátia sa živiťelia rodín z Anglicka, Belgicka, Nemecka a môžeme mať problém veľkých rozmerov». [5].

колишнього Уповноваженого уряду Петера Поллака, який наразі є членом Європейського парламенту від політичного руху ОЛЯНО (*OLANO*), котрий, в свою чергу є найчисленнішим угрупованням у парламенті Словаччини.

У контексті вище згадуваних дискусій уряд Словаччини приймає рішення розпочати тестування громадян у ромських поселеннях. На засіданні 2 квітня 2020 року приймається офіційний документ «План рішення захворювання COVID-19 в маргіналізованих ромських поселеннях» (*Plán riešenia ochorenia COVID-19 v marginalizovaných rómskych komunitách*) [19], яким фактично було легалізовано підготовлену державою акцію з тестування у вибіркових ромських поселеннях.

Тестування офіційно розпочалося наступного дня, тобто 3 квітня 2020 року в найбільшому ромському поселенні Яровніце (окрес Сабінов), де проживає приблизно 6 тис. ромів. Це тестування, яке мало офіційну назву «Карусель», проходило одночасно у 33-ти ромських поселеннях. До цього ж на його реалізацію держава використала більше 150-ти представників зі словацького війська⁸ [15]. У ЗМІ, головним чином у соцмережах, цей акт був детально коментований, адже йшлося про найбільшу демонстрацію державної сили (навіть із використанням армії, її техніки) з часів відомих ромських безладів у 2004 році⁹. Одним із аргументів запровадження війська було побоювання через виникнення громадських протестів. Однак акція з боку окремих ромів пройшла без найменших проблем. Люди дисципліновано чекали на тестування, не виникали жодні сварки, негативні реакції тощо.

Демонстрація державної сили була підкреслена не тільки фактом використання армії, але й тим, що у село Яровніце колишній Уповноважений Петер Поллак разом із Андрею Бучковою прилетіли військовим вертольотом. Для перевезення біологічного матеріалу у лабораторії армія використовувала наймодерніші й нещодавно придбані американські військові вертольоти Блек-Гавк [21]. Присутність двох найвищих ромських представників (власне про самий факт, адже йшлося про акцію, поставлену явно на етнічному принципі – О.М.) із боку ромських і проромських правозахисних організацій був широко розкритикований. Зрозуміло, що представникам уряду це не дуже подобалося. Прем'єр Ігор Матовіч навіть на адресу активістів заявив, щоб вони взяли свої речі й замість критики йшли працювати прямо з ромами. Це створило ще більшу хвилю критики, адже якраз ці організації вже роками працювали і надалі співпрацюють з ромами безпосередньо в їхніх поселеннях. Найбільш потужно на адресу прем'єра висловився колишній Уповноважений у справах ромів, який зауважив: «Критикувати людей, які працюють в ромських громадах протягом багатьох років, це – свинство. [...] Якби у нас не було цих організацій, ситуація

⁸ На цьому місці треба однозначно заявити, що армія СР підійшла до цієї акції дуже професійно й делікатно. Її представники вже з початку були дуже зацікавлені в тому, щоб роздобути інформацію про те, як у ромських поселеннях будуть поводитися, що (не)робити, як розмовляти, яку й скільки техніки (не)використовувати тощо, задля того, щоб їхня присутність не була травматизуючою для населення. Цей підхід представники армії використовували у всіх діях, у яких вони брали участь.

⁹ Йшлося про реакцію ромів на зміну соціальної системи в Словаччині, яка загальновідома під назвою «Канікова реформа» (Людовіт Канік був тодішнім міністром соціальних справ), у рамках яких деякі роми почали грабувати сільські магазини і проти них уряд використав армію.

в цих громадах була б набагато гіршою. Їм не потрібні такі ідіотські заяви, щоб вони йшли до терену, тому що вони там роками. [...] Мені це здалося дуже огидним, коли перше тестування в Яровніцях виглядало як військове шоу»¹⁰ [13].

Усупереч факту про масове поширення вірусу COVID-19 [1], лише на основі невалідних результатів уряд Словаччини посередництвом Регіонального уряду публічного здоров'я (*Regionálny úrad verejného zdravia*) 9 квітня 2020 року закрити на повний карантин п'ять ромських поселень в трьох селах регіону Спіша – Кромпахи, Бистрани і Жегра [10]. У перший хвили пандемії COVID-19 це всього три села, що повністю були закриті на карантин. Утім, навіть у випадку, коли неромські села мали набагато гірші результати щодо тестування на COVID-19, уряд їх ніколи повністю не закрити.

Повне закриття сіл, крім іншого засвідчило неймовірну некомпетентність урядових структур. Закриття поселень з технічного боку пройшло більш-менш безпроблемно. Поліція з допомогою армії поставили вахти й цілодобово контролювали (не)рух громадян (ромів). Однак абсолютно не було вирішено цілий ряд питань й проблем, які виникли з цього powodu. Деякі з них поступово налагоджувалися, однак багато з них так і ніхто й не вирішував. Йшлося, наприклад, про питання харчування, гігієнічних засобів, продуктів для повсякденного проживання (наприклад, така дрібниця як електрична лампочка або дошка чи цв'яхи, дерево для опалення тощо).

Також великою проблемою було й питання відшкодування за товари й послуги. Це так само широко коментувалося в публічному просторі країни. Водночас реальність є такою, що соціальна система Словаччини не надає можливості людині нормально вижити. Вусупереч неточним, однак дуже широко сприйнятим помилковим уявам, об'єм фінансів є дуже обмежений. Результатом цього є, крім іншого ситуація, коли переважна більшість клієнтів соціальної системи Словаччини, тим більше у середовищі ромських громад, намагається збільшити свої доходи нерегулярною / неофіційною (не в сенсі кримінальними – О.М.) зайнятістю (бригади, праця в рамках так званої «сірої економіки» тощо). Всі ці можливості значно зменшилися або повністю зникли завдяки пандемії через тотальне закриття (карантин) поселень.

Окремою темою було виплачування державної соціальної підтримки та різних пенсій, які в Словаччині виплачуються щомісячно на місцевих поштових пунктах. У часи їхнього виплачування на цих поштових пунктах зазвичай збираються великі гурти людей й відразу відправляються до магазинів здійснювати покупки харчів на місяць. Через те, що місцеві магазини є набагато дорожчими, ніж супермаркети у близько розташованих містах, покупки здійснювалися саме там. Із запровадженням загального карантину, кінець якого тоді ніхто не знав, всі ці можливості були заборонені.

¹⁰«Kritizovať ľudí, ktorí pracujú v rómskych komunitách dlhé roky, je svinstvo. [...] Keby sme nemali tieto organizácie, boli by sme na tom v týchto komunitách oveľa horšie. Nepotrebuju takéto idiotské vyhlásenia, že majú ísť do terénu, pretože tam sú už roky. [...] Mne to prišlo veľmi odporné, keď prvé testovanie v Jarovniciach vyzeralo ako military show» [13].

Під час першої виплати державної соціальної підтримки уряд готувався знову на негативні ситуації, громадські безпокої тощо. Подібно до того, як і у випадку першої акції, при цих діях ніяких негативних реакцій з боку окремих ромів не було. Не дивлячися на те, що роми продемонстрували себе як типова громада, що не представляла ризик для розповсюдження пандемії (громади у всіх ситуаціях поводитися надстандартно дисципліновано – О.М.), загальна громадська думка та загальний дискурс щодо ромів у контексті пандемії залишався, і, на жаль, надалі залишається негативним.

Під час закриття ромських поселень на карантин неймовірно активність виконували громадські й державні крайові соціальні служби через соціальних працівників (*terénni sociálni pracovníci*), їхніх асистентів (*asistenti terénnych sociálnych pracovníkov*), асистентів здоров'я (*asistenti zdravia*) тощо, які або регулярно приходили до ромських поселень або там власне й проживали. Однозначно треба сказати, що без них у цих поселеннях ситуація була набагато складніша й гірша.

Загальний карантин окремих ромських поселень було поступово скасовано. Найпершим був скасований карантин у селі Бистрани (25 квітня); на тиждень пізніше у місті Кромпахи (1 травня); й найпізніше – в селі Жегра (15 травня 2020 року).

Ситуація під час другої пандемічної хвилі, загально значно змінилася. Словацький уряд, подібно до інших держав, поступово закривав цілу країну, однак і в рамках цієї хвилі, ставлення до ромів не змінилося. Коли на початку лютого 2021 року в ромському поселенні села Сачуров (окрес Вранов над Топлею) кількість інфікованих значно підвищилася, уряд без будь-якого детальнішого аналізу закрив на карантин ціле ромське поселення (приблизно 800 людей) [22]. Закриття цього ромського поселення на основі етнічного принципу спровокувало різку критику з боку омбудсменки Марії Патакіової. Зокрема, вона подала скаргу генеральному прокурору Словаччини з вимогою дослідити факт, чи подібна практика не суперечить законам держави. Відповіді генерального прокурора до цих пор офіційно не маємо [14]. Реакція омбудсменки Марії Патакіової була крім іншого й результатом публічних звітів Європейського агентства для загальних прав (*FRA*), яке дуже різко критикувало подібну практику. Агентство однозначно заявило, що Словаччина є єдиною державою, яка закриває й ставить під карантин цілі поселення за етнічним принципом, і що такий підхід не є сприйнятним [2; 3].

У контексті вище наведеної інформації на завершення хотів би коротко проілюструвати діяльність однієї організації, яка в ромських поселеннях працює вже багато років і концентрується безпосередньо на питаннях здоров'я ромів. Йдеться про організацію «Здорові регіони» (*Zdravé regióny*)¹¹, яка посередництвом співпрацівників прямо з ромських поселень, яких налічується 269 осіб, спеціалізується на підвищенні рівня здоров'я ромів. Їхня присутність прямо в поселеннях під час пандемії мала величезний вплив на поточну ситуацію. Цій організації, крім іншого, вдалося організувати системний збір

¹¹ Більше див <https://www.zdraveregiony.eu/>

інформації про пандемічну ситуацію, комплексно її проаналізувати й просувати безпосередньо до окремих урядових і регіональних структур. Фаховим гарантом цих дій є ромолог і культурний антрополог з м. Кошице Андрей Белак, який цю тему (стан здоров'я ромів) досліджує впродовж декількох років. Результатом їхньої роботи є, зокрема, колективний результат роботи в рамках Фахової робочої групи при Пандемічній комісії Уряду Словацької республіки «Рекомендації для органів місцевого самоврядування щодо подолання пандемії коронавірусу COVID-19 в ромських громадах» (*Odporúčania pre samosprávu pri riešení pandémie koronavírusu COVID-19 v rómskych komunitách*) [9]. Власне цей документ і є одним із небагатьох позитивних ставлень урядових структур щодо ромів у контексті пандемії COVID-19.

1. Belák A. Úrovně podmínek pro zdraví a zdravotné potreby vo vylúčených rómskych osídleniach na Slovensku. Závěrečná správa zo vstupného merania hodnotenia a systematického stanovenia potrieb cieľových lokalít Národného projektu Zdravé komunity 2A. Košice: Zdravé regiónu a Univerzita P.J. Šafárika v Košiciach, 2020. 256 s. URL: https://www.zdraveregionu.eu/wp-content/uploads/2018/04/ZK_potreby_e-verzia.pdf (дата звернення: 12.08.2021).
2. European Union Agency for Fundamental Rights. Implications of COVID-19 pandemic on Roma and Travellers communities. Country: Slovakia. Contractor's name: Centre for the Research of Ethnicity and Culture. Date: 15 June 2020. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/sk_report_-_covid-19_impact_on_roma_en.pdf (дата звернення: 12.08.2021).
3. European Union Agency for Fundamental Rights. Coronavirus Pandemic in the EU – Impact on Roma and Travellers. Bulletin No. 5. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-coronavirus-pandemic-eu-bulletin-roma_en.pdf (дата звернення: 12.08.2021).
4. Kohoutová K., Pollák M. Luník IX v čase pandémie. *Annales Scientia Politica*. 2021. Vol. 10. № 1. С. 18–28.
5. Kovačič Hanzelová Z. Koronavírus: Štát pre vysokorizikové rómske osady nemá plán. 21.03.2020. URL: <https://domov.sme.sk/c/22357032/koronavirus-stat-pre-vysokorizikovemske-osady-nema-plan.html> (дата звернення: 12.08.2021).
6. Mušinka A. Metodika troch Atlasov rómskych komunit na Slovensku a politické zastúpenie Rómov v mestách a obciach prešovského samosprávneho kraja. *Annales Scientia Politica*. Prešov, 2019. Vol. 8. № 2. P. 79–89.
7. Mušinka A., Škobla D., Hurrle J., Matlovičová K., Kling J. Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013. Bratislava: UNDP, 2014. 120 s.
8. Мушинка О. Особливості політичного представництва ромів за результатами виборів до Європейського парламенту (2019) та Національної Ради Словацької Республіки (2020). *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали V науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів та теми забезпечення прав національних меншин»* (м. Ужгород, 25 вересня 2020 року). Ужгород, 2020. С. 184–189.
9. *Odporúčania pre samosprávu pri riešení pandémie koronavírusu COVID-19 v rómskych komunitách*. 07.04.2021. URL: <https://tsp.gov.sk/odporucania-pre-samospravu-pri-rieseni-pandemie-koronavirusu-covid-19-v-romskych-komunitach/> (дата звернення: 12.08.2021).
10. Opatrenie Regionálneho úradu verejného zdravotníctva so sídlom v Spišskej Novej Vsi pri ohrození verejného zdravia z 08.04.2020. URL: https://www.ruvzsn.sk/OPATRENIE_uzatvorenie%20obci_2020.pdf (дата звернення: 12.08.2021).
11. Radičová I. (ed.). Atlas rómskych komunit. Bratislava: IVO, 2004.
12. Ravasz Á., Kovács L., Markovič F. Atlas rómskych komunit 2019. Bratislava: VEDA, 2020. 95 str.

13. Rozhovory ZKH. Ravasz: Prvé testovanie v Jarovniciach bolo odporne, bola to military show. 23.04.2020. URL: <https://podmaz.sk/podcast/rozhovory-zkh/1163175751-ravasz-prve-testovanie-v-jarovniciach-bolo-odporne-bola-to-military-show> (дата звернення: 12.08.2021).
14. Rozhovory ZKH s ombudsmankou Máriou Patakyovou. Ombudsmanka: Sme jediná krajina, ktorá zatvára osady. 05.03.2021. URL: <https://video.sme.sk/c/22611316/rozhovory-zkh-ombudsmanka-patakyova-a-karanteny-osad-video.html> (дата звернення: 12.08.2021).
15. SITA. Koronavírus: S testovaním Rómov začali v obci Jarovnice. 03.04.2020. URL: <https://www.noviny.sk/523018-koronavirus-s-testovanim-romov-zacali-v-obci-jarovnice> (дата звернення: 12.08.2021).
16. SODB 2021 – Sčítanie obyvateľov domov a bytov. WEB stránka Slovenského štatistického úradu. URL: <https://www.scitanie.sk/scitanie-obyvateľov/vzor-scitacieho-formulara> (дата звернення: 12.08.2021).
17. TASR. Prezidentka Z. Čaputová vymenovala vládu I. Matoviča. 21.03.2020. URL: <https://www.webnoviny.sk/prezidentka-caputova-po-troch-tyzdnoch-od-volieb-vymenuje-povu-vladu-premiera-matovica/> (дата звернення: 12.08.2021).
18. Uznesenie vlády SR č. 182 z 31. marca 2020 k návrhu na odvolanie splnomocnenca vlády Slovenskej republiky pre rómske komunity a na vymenovanie splnomocnenkyne vlády Slovenskej republiky pre rómske komunity. URL: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Resolution/18320/1> (дата звернення: 12.08.2021).
19. Uznesenie vlády SR č. 196 z 2. apríla 2020 k návrhu Plánu riešenia ochorenia COVID-19 v marginalizovaných rómskych komunitách. URL: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Resolution/18334/1> (дата звернення: 12.08.2021).
20. Uznesenie vlády SR č. 674 z 21. októbra 2020 k návrhu na vymenovanie štátnej tajomníčky Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. URL: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Resolution/18819/1> (дата звернення: 12.08.2021).
21. Cuprik R. Na testovanie v osadách nasadili aj vrtuľníky Black-Hawk, ľudí mali vytipovaných. 15.04.2020. URL: <https://domov.sme.sk/c/22384126/ludi-maju-vytypovanych-na-testovanie-v-osadach-nasadili-aj-vrtulniky-black-hawk.html> (дата звернення: 12.08.2021).
22. Jurek V. Osada v Sačurovciach je v karanténe. Vyše tretina z testovaných je pozitívna a na miesto zamierila aj armáda. 04.02.2021. URL: <https://www.noviny.sk/slovensko/585713-osada-v-sacurovciach-je-v-karantene-vyse-tretina-z-testovanych-je-pozitivna-a-na-miesto-zamieri-aj-armada> (дата звернення: 12.08.2021).